

Oponentský posudek habilitační práce
Mgr. Michaely Křivancové, Ph.D.,
Profilování obrazu světa z frazeologické materiálové základny.
Pohádkové bytosti v českém frazeologickém obrazu světa

Téma, přínos práce, domácí a zahraniční kontext

Mgr. Michaela Křivancová, Ph.D., se ve své habilitační práci zabývá analýzou frazémů, jejichž komponentem je označení pohádkových bytostí. V českém kontextu a v kontextu kognitivní etnolingvistiky pokládám téma „pohádkové bytosti“ rozhodně za přínosné a oceňuji i autorčinu snahu uchopit jej v co největší komplexnosti (tj. v ideálním případě zpracovat frazeologii týkající se všech pohádkových bytostí).

V českém prostředí takto rozsáhlou analýzu frazeologie s ohledem na jazykový obraz světa nemáme. Výsledky autorčiny práce tak mohou dobře sloužit jako východiska pro výzkumy další. Téma „pohádkové bytosti“ se navíc dotýká řady klíčových oblastí české kultury a českého jazykového obrazu světa, výzkum proto může být přínosný nejen pro etnolingvistiku, ale i pro další obory zaměřené na českou kulturu, popř. též výzkumy srovnávací.

Z výsledků analýzy pokládám za cenné především zmapování toho, které pohádkové bytosti se ve frazeologii objevují a které nikoli, jak bohatý (nebo naopak úzký) je repertoár atributů, které se jim připisují, a které atributy bývají tematizovány nebo implikovány. Zajímavá je i analýza rozmanitých „přesahů“ do oblastí, které se již přímo pohádkových bytostí netýkají; je dobře, že je autorka ze svého výzkumu nevyřadila. Podnětná jsou také místa, kde se práce dotýká jevů, které by bylo možné dále zkoumat v rámci teorie gramatikalizace či pragmatikalizace, jako jsou např. různé konstrukce intenzifikační, i když autorka sama o gramatikalizaci či pragmatikalizaci podrobněji nehovoří.

Dr. Křivancová ve své práci klade důraz nikoli na výsledky analýzy týkající se pohádkových bytostí, ale na představení možné metodologie analýzy frazémů a navrzení teorie tzv. frazeologického obrazu světa. Osobně však vidím přínos práce spíše v provedené analýze. Představená metodologie analýzy frazémů přináší některé zajímavé podněty, jako je např. poukázání na to, jak se různé typy frazémů vztahují k pohádkovým bytostem, jejichž označení obsahují. Metodologicky je práce přínosná též tím, že naznačuje limity výzkumu daného typu dat, zejména možnosti a meze sémantické interpretace související se skutečností, že jde o data ze slovníků, mimo konkrétní kontext užití. Navržená strukturovaná definice by rovněž mohla nalézt různá praktická využití. Zároveň však mám ke zvolené metodologii některé kritické připomínky (viz dále).

Z hlediska mezinárodního kontextu bylo dobrým rozhodnutím vyjít z teorie kognitivní etnolingvistiky a jazykového obrazu světa J. Bartmiňského. V tomto kontextu také autorka nabízí nové podněty k analýze jednoho z typů dat, tj. frazeologie, a nastavuje zrcadlo některým problematickým částem používaného teoretického aparátu. Myslím, že z Bartmiňského teorie mohla autorka s výhodou využít ještě výklady o explicitním a implicitním hodnocení.¹ Autorčina analýza je v rámci české a polské kognitivní etnolingvistiky nová jak výběrem tématu, tak zaměřením na frazémy v podobě excerpované ze slovníků a sbírek.

V oblasti frazeologie a idiomatiky autorka zvolila jako teoretické zázemí české práce, především F. Čermáka, ale i dalších autorů, což je vhodná volba. Zároveň je ale škoda, že

¹ Srov např. v souboru Bartmiński, J. (2010). *Aspects of cognitive ethnolinguistics*. London: Equinox.

nenavázala svou práci na širší mezinárodní kontext výzkumů frazeologie a idiomatiky, jak by u habilitační práce bylo žádoucí.

Očekávala bych také poněkud širší ukotvení mezioborové – téma „pohádkových bytostí“ má potenciální vazby na řadu oblastí kultury, literární historii a teorii, etnografii a folkloristiku, historii a další; je škoda, že se jim autorka více nevěnovala.

Formulace problému, metodologie výzkumu a její adekvátnost

Metodologie práce kombinuje vybrané přístupy funkčního strukturalismu a kognitivní etnolingvistiky. I když to autorka sama explicitně nereflektuje, kombinace přístupu strukturního s vybranými postupy kognitivnělingvistickými se v jazykovědě opakovaně objevuje a typicky se jeví jako přínosná. Užitečnost kombinace těchto přístupů se myslím ukázala i v hodnocené práci. Jako vhodný se prokázal rovněž postup „odspodu“, vycházející z povahy získaných dat. Celkově pokládám zvolenou metodologii za adekvátní, i když k ní mám výhrady (viz níže).

Z textu práce je zřejmé autorčino úsilí o kritické zhodnocení výchozích teorií, což je chvályhodné. Pokud jde o zhodnocení jazykového obrazu světa, profilů a fazet, souhlasím s autorkou, že teorie vykazují různé nejasnosti. Zároveň se však domnívám, že situace je ještě složitější, než autorka představuje, mj. kvůli tomu, že teorie se vyvíjí v čase a různí autoři si ji různě přizpůsobují.² V textu by bývalo dobré upozornit i na to, že pojmy profil a profilování se v rámci jiných kognitivních přístupů užívají i v jiném významu,³ což celou situaci ještě komplikuje. Příklad s profily u chrpy a krále (s. 150) nepokládám za přesný – profilům rostlina, květina, bylina, plevel u chrpy by spíše odpovídaly např. profily vládce, bojovník, otec atp. u krále. Oceňuji však, že se autorka snažila si jasně vymezit své pojetí profilu a fazety, i když jde o pojetí, se kterým nemusí každý souhlasit.

V práci chybí kritické zhodnocení použitých zdrojů dat. Není příliš zřejmé, na základě jakých kritérií byly jednotlivé slovníky nebo sbírky vybrány (autorka patrně využila všechny jí dostupné zdroje?; s. 52). Vzhledem k tomu, že autorka analyzuje jednotky, které vy excerpovala z vybraných sbírek a slovníků, a analýzu zakládá i na tom, jak dané zdroje popisují význam, bylo by bývalo dobré věnovat kritickou pozornost následujícím bodům: Jak jsou jednotlivé zdroje spolehlivé, pokud jde o shromážděný materiál (zejména zdroje nejstarší)? Jak autorka případnou odlišnou spolehlivost zdrojů zohledňuje ve výzkumu? Jaké jsou vztahy mezi jednotlivými zdroji? (Autorka např. zmiňuje, že se překrývají.) Jakým způsobem zdroje vymezují význam? Jak autorka postupovala, pokud se vymezení významu u jednotlivých zdrojů lišilo? Pro vlastní analýzu obrazu zkoumaných postav by bývalo přínosné doplnit slovníkové zdroje o doklady ze současného úzu, chápu však, že vzhledem k rozsahu práce to sotva bylo možné.

Pokud jde o výběr zkoumaných pohádkových postav, autorka si je vědoma skutečnosti, že některá označení se mohou týkat postav „reálných“ i „pohádkových“. Nabízí se však otázka, zda současní mluvčí češtiny vnímají např. krále či královnu v daných frazémeh opravdu spíše jako postavy pohádkové (tak to patrně předpokládá autorka?), nebo jako reálné. (Zkoumání této problematiky ovšem nebylo autorčíným cílem a zvolenými metodami by ani nebylo možné.) K vymezenému okruhu pohádkových postav se pak lze ptát, proč v něm nejsou i některé další, jako je např. císař, rytíř, popř. i některá zvířata, a zda Krakonoš nepatří vzhledem ke své

² Srov. mj. heterogenost pojetí profilů ve slovnících *LASIS*, např. ve svazku věnovaném domovu (např. na *Ethnolinguistica - Slavica - Авторские | Ethnolinguistica - Slavica*).

³ Např. Croft, W. a Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

regionální vázanosti již spíše do kategorie pověstí, kterou autorka z analýzy vyřadila. Rovněž Hurvínek se zdá oproti ostatním typům poněkud odlišný.

Analýza se zaměřuje na sémantiku a funkci zkoumaných jednotek, výklad týkající se této oblasti by však potřeboval ještě propracovat. Podrobněji mohlo být pojednáno např. o významech konotačních (evaluativních, pragmatických atp.) a také o jejich možném výzkumu. Některá úskalí analýzy jsou totiž spojena se skutečností, že autorka pracuje s jednotkami, které stojí mimo kontext konkrétní promluvy, a v takové situaci je obtížné některé typy významu studovat. Autorka v analýze absenci kontextu částečně nahrazuje tím, že pracuje s významy, které lze z daného frazému implikovat, což pokládám za vhodný postup, nebo se opírá o definice významů frazému v excerpovaných zdrojích – v tomto případě by bývalo dobré nejdříve zpracování významu v použitých zdrojích kriticky zhodnotit (viz též výše).

V některých případech autorka připisuje jednotkám významy nebo funkce, jejichž interpretace je bez kontextu problematická. Jde např. o určování komunikačních funkcí frazémů (v návaznosti na M. Grepla, např. na s. 62). Teorie komunikačních (komunikativních) funkcí však vychází z teorie mluvních aktů a určení komunikační funkce je vázané na ilokuční akt, tj. na „vyslovení“ výpovědi, její užití v promluvě. U jednotek, které jsou mimo kontext, by tak bylo lepší hovořit spíše o potenciálu vyjádřit jistou komunikační funkci, popř. o tom, že autoři excerpovaných děl vymezují funkci dané jednotky jistým způsobem. Podobně bych byla opatrná u hodnocení evaluativních příznaků u deminutiv. Např. u *vodní mužiček* nemusí samotná deminutivní forma označovat pozitivní hodnocení, jak uvádí autorka (s. 43), deminutiva mohou mít i další významy či funkce,⁴ které bez kontextu těžko můžeme určit (v daném případě se nabízí např. označení malé velikosti).

Dobré by bylo precizovat i otázku přeneseného pojmenování, obraznosti a „metaforičnosti“. Práce obsahuje kapitolu 2.2.2.3 *Frazém a metaforičnost*, v textu však autorka s termínem metafora příliš nepracuje, častěji hovoří obecně o obraznosti. Bylo by možné vztah mezi metaforičností a obrazností upřesnit? Týká se obraznost ještě jiných jevů než metafory, např. též metonymie? Jaký je vztah mezi metaforou a přeneseným pojmenováním, popř. mezi metonymií a přeneseným pojmenováním? Např. označení čerta výrazem *zlá moc* (s. 40) bych hodnotila jako metonymií⁵ – jedna z kvalit entity (postavy) byla použita pro označení celé této entity (postavy). Proč podle autorky nejde o přenesené pojmenování (s. 40)? Rozumím tomu, že jde stále o označení čerta, ale nevím, na základě čeho lze předpokládat, že nejde o označení přenesené. Když by byl jako *zlá moc* označen někdo jiný než čert (např. zlý člověk, mocenský systém), jednalo by se o přenesené pojmenování, nebo nikoli?

Pokud jde o metaforu, autorka vychází z definic v PSJČ a SSČ (s. 29), bývalo by však lepší využít nějaké odborné zdroje strukturalistické nebo kognitivnělingvistické. Osobně bych vzhledem k orientaci na jazykový obraz světa preferovala spíše teorii konceptuální metafory,⁶ která je v podobných kontextech obvyklá. Komplexnější pojetí metafory (a možná také metonymie) by např. umožnilo naznačit i vztahy mezi typy, jako je např. označení krále jako vládce a označení toho, kdo vyniká v určité oblasti (např. s. 72–73).

Ke použité metodologii mám ještě otázku, zda by nebylo výhodnější zvolit místo kategorizace založené na rysech a pevných hranicích kategorizaci obvyklou v kognitivnělingvistických analýzách, tj. založenou na radiálních kategoriích, které jsou organizovány kolem prototypů, mají neostré hranice a vytvářejí hierarchii kategorií úrovně

⁴ Srov. např. Rusínová, Z. (2011). *Pokušení struktury*. Brno: Host.

⁵ *Zlý u moc* by navíc bylo možné interpretovat i jako metaforu.

⁶ Např. Lakoff, G. a Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press. Gibbs, R. W. (2017). *Metaphor wars: conceptual metaphors in human life*. Cambridge: Cambridge University Press.

podřazené, základní a nadřazené.⁷ Neostře hranice a vnitřní struktura by mohly usnadnit řešení otázky, které postavy do analýzy zařadit, a pomohly by ukázat, které typy jsou v centru kategorie a které spíše okrajové. Podobně by mohly pomoci lépe uspořádat centrální a spíše okrajové frazémy či atributy spojené s jednotlivými postavami. Hierarchická struktura kategorií by mohla být využitelná pro usouvztažnění např. „obecného typu“ princezny (kategorie základní) a „konkrétních instancí princezny“, jako je Šípková Růženka (kategorie podřazené úrovně).

Úroveň zpracování

Autorka pečlivě vymezuje cíl svého výzkumu i kritéria, na jejichž základě vybírá z daných zdrojů materiál k analýze a dále jej třídí. Srozumitelně vysvětluje postup analýzy a interpretace dat. I když mám ke zvoleným metodám jisté připomínky a některé otázky bych řešila jinak (viz výše), kladně hodnotím, že autorka si cíl i metodologické postupy svého výzkumu vymezila jasně, ve své analýze se jich drží, ve výzkumu se snaží být konzistentní a případné nejasné či hraniční případy vysvětluje. Lze říci, že autorka stanovaného cíle ve zvoleném teoretickém rámci a za použití daných metod dosáhla.

Při interpretaci výsledků autorka postupuje dosti opatrně, spíše jen shrnuje svá zjištění. Myslím, že se mohla odvážit načrtnout i interpretaci, která by výsledky analýzy obrazu pohádkových bytostí usouvztažnila s širším kulturním, popř. i mezioborovým kontextem, a která by také shrnula specifické rysy tzv. frazeologického obrazu světa. Bylo by např. možné vysledovat některé tendence, pokud jde o to, které kvality (atributy a činnosti připisované postavám) a které protiklady se ve zkoumaném materiálu uplatňují a které jsou opomíjeny? Vyjevují se v analýze nějaké tendence, pokud jde o rozdíly mezi postavami mužskými a ženskými, lidským a ne-lidskými? Projevují se v daném materiálu nějaká tabu (srov. např. některá zvolání či kletby, konstrukce *jít se podívat na strašidlo* aj.)?

Naplnění formálních požadavků

Text práce je zpracován pečlivě, je přehledně strukturovaný, vhodně formulovaný. Se zdroji pracuje přiměřeným způsobem, i když v některých částech text obsahuje dlouhé citace, které by bylo lepší parafrázovat. Je patrné, že autorce záleží na tom, aby čtenář přesně pochopil, co mu chce sdělit, i když tato snaha občas vede k opakování některých částí výkladu a příkladů.

Za problematické pokládám, že v práci není přesně uvedeno, se kterými dřívějšími autorčinými publikacemi text habilitační práce souvisí a v jakém je k nim přesně vztahu. V seznamu zdrojů (s. 175) jsou uvedeny bibliografické údaje čtyř autorčiných textů, „ediční poznámku“ vysvětlující vztahy daných publikací k textu habilitační práce⁸ jsem však nenašla. Víím také o dalších autorčiných textech, které s habilitačním výzkumem souvisejí a které v práci nejsou zmíněny.⁹

⁷ Např. Croft, W. a Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. Lakoff, G. (1990). *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.

⁸ Srov. např. Křivancová (2017) a kap. 2.3.2.1 a 3 a Křivancová (2015, 2016) a kap. 5 a 6.

⁹ Křivancová, M. (2019). Phraseme and metaphoricality. Potential features vs. necessary features of phraseological units. *Slavica Slovaca* 54(2), s. 149–155. Křivancová, M. (2020). Phraseme and the motivationality of its meaning. *Bohemistika* 20(2), s. 207–216. Křivancová, M. (2019). Intensification Functions of Phrasemes with the Base Words čert ‘devil’, král ‘king’, and drak ‘dragon’. *Bohemistika* 19(2), s. 159–168.

Další otázky

K otázkám týkajícím se použité metodologie a interpretace výsledků, které jsou uvedeny výše v textu, bych na závěr přidala ještě dotazy k analýze obrazu čerta: Je možné nějak vysvětlit, proč právě čert je spojen s tolika frazémy a proč právě u něj je řada případů směřujících k jistému typu gramatikalizace či pragmatikalizace, jako je např. konstrukce *jako čert*? (Srov. také přirovnání *jako prase*, *jako kráva*, která se možná chovají podobně.) V práci je o čertovi a ďáblovi pojednáno společně – je možné říci, že jich obrazy jsou ve zkoumaném materiálu stejné, nebo se přeci jen v něčem liší?

Závěr

Výsledky provedené analýzy pokládám za zajímavý příspěvek k výzkumu jazykového obrazu světa pohádkových bytostí, který by bylo možné využít k různým návazným výzkumům. Kladně oceňuji, že autorka usiluje o jasné vymezení cíle práce i o stanovení co nejpřesnějších kritérií pro výběr zkoumaného materiálu i jeho klasifikaci, že stanovené postupy při analýze dodržuje a že v určeném rámci také dosáhla svého cíle.

Mé výhrady se týkají metodologie výzkumu a souvisejí zejména s výklady o významu a jeho analýzou a s nedostatečně kritickým přístupem k použitým zdrojům dat. Práci také poněkud chybí ukotvení v širším kontextu mezinárodním, pokud jde o teorii frazému/idiomu, a v kontextu mezioborovém, pokud jde o téma pohádkových bytostí.

Za nevhodné pokládám to, že autorka v práci přesně neuvedla, se kterými jejími předchozími publikacemi text habilitační práce souvisí a jaké jsou mezi ním a těmito publikacemi vztahy.

Po zvážení výše uvedených kladů a záporů práce jsem se rozhodla pro následující závěr: Habilitační práce Mgr. Michaely Krivancové, Ph.D., **naplňuje** požadavky standardně kladené na úroveň habilitačních prací v daném oboru. Doporučuji ji k dalšímu řízení.

Praha 12. 1. 2022

doc. PhDr. Lucie Saicová Římalová, Ph.D.
Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1
lucie.rimalova@ff.cuni.cz